

**БАЖАН О.Г.,
кандидат історичних
наук, доцент**

*Дипломатична академія
України
при МЗС України*

Звернення вітчизняних дослідників до теми "Політичні кризи і конфлікти 1950-1980-х років у Східній Європі" створює перспективи не тільки по-новому поглянути на зміст зовнішньої політики радянської держави в другій половині ХХ століття, природу взаємовідносин СРСР з партнерами по Варшавському договору, але й з'ясувати вплив Угорської революції 1956 року, "Празької весни" 1968 року, польського профспілкового руху "Солідарність" початку 1980-х років на суспільно-політичне життя в Україні. Виявлення та осмислення маловідомих документальних матеріалів вищого політичного керівництва, вищих органів державного управління СРСР та Української РСР, Міністерства закордонних справ УРСР, радянських спецслужб, що віддзеркалюють реакцію різних верств населення України на антиталітарні рухи в країнах Східної Європи в другій половині ХХ століття, військові інтервенції СРСР до Угорщини, Чехословаччини дозволяє прослідкувати зв'язок дисидентського руху в Східній Європі з українським пра-

**ВІДЛУННЯ
"ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ"
1968 РОКУ
В УКРАЇНІ**

возахисним рухом, відобразити яким чином соціально-політичні кризи в Східній Європі позначилися на політичній ситуації в республіці, релігійних процесах, у культурній сфері.

Метою даної статті є висвітлення настроїв українського населення стосовно зовнішньополітичних акцій СРСР у другій половині 1960-х років на прикладі політичного курсу радянської держави щодо Чехословаччини в 1968 році.

Пряме втручання Радянського Союзу та його політичних союзників у внутрішні справи Чехословаччини, що проголосила курс на докорінні економічні та суспільно-політичні реформи (відомий як "Празька весна" 1968 року), викликало неоднозначну реакцію в населення України. Введення радянських військ до ЧССР спричинили певну розгубленість і неспокій у деяких прошарках українського суспільства. У момент проведення військової операції військ Варшавського договору на території сусідньої країни, наприкінці серпня – упродовж вересня 1968 року, у різних регіонах Української РСР спостерігалися великі черги за товарами першої необхідності. У той час місцева влада інформувала вище політичне керівництво республіки про панічні настрої серед населення, про зростання попиту на хліб, сіль, цукор, макаронні вироби, сірники та мило¹.

Як стверджує кандидат історичних наук В. Дмитрук, проведення політичних реформ у ЧССР під гаслами демократизації громадсько-політичного життя (свобода слова, друку, створення організацій, безперешкодний виїзд за кордон) спонукала переселенців із Чехословаччини, що проживали у Волинській, Львівській та Рівненській областях у відповідності з угодою між двома державами від 29 червня 1945 р. та договором від 10 липня 1946 року, до написання колективних та індивідуальних заяв, в яких ставились вимоги повернення їх на історичну батьківщину, висловлювались обіцянки відмовитись від громадянства СРСР².

Якщо події в Угорщині 1956 року викликали лише поодинокі, не досить організовані спалахи протесту, то неприхованій агресії СРСР та його політичних союзників щодо ЧССР вже протистояв організований рух опору. Окупація Чехословаччини військами країн Варшавського договору відібрала, по суті, останню надію в тих, хто ще сподівався на демократизацію радянського суспільства, пропагував ідеї "соціалізму з людським обличчям". Численні мітинги в підтримку КПРС, кампанія листів трудящих нагадували невдало зрежисований і зіграний фарс. Помітивши це, російський дисидент Анатолій Марченко у своєму "Відкритому листі до комуністичних газет" ще за місяць до вторгнення в Чехословаччину писав: "Мені соромно за свою країну, яка знову виступає в ролі жандарма Європи. Мені було б соромно і за мій народ, якби я вірив, що він дійсно одностайно підтримує політику ЦК КПРС і уряду в справі Чехословаччини. Але я певен, що насправді це не так, що

мій лист не єдиний, що такі листи не публікуються у нас. Одностайність наших громадян і в цьому випадкова фікція, творена штучно шляхом порушення тієї самої свободи слова..."³.

Думку відомого правозахисника підтверджує той факт, що 25 серпня 1968 р. о 12-й годині дня на Червоній площі при великому скупченні радянських та іноземних громадян група російських дисидентів підняла плакати з написами "Руки геть від ЧССР!", "За вашу і нашу свободу!", "Геть окупантів!", "Хай живе вільна і незалежна Чехословаччина!". Марно через декілька днів голова КДБ СРСР Ю. Андропов, міністр внутрішніх справ СРСР М. Щолоков переконували політбюро ЦК КПРС, що демонстранти – молодший науковий співробітник Інституту російської мови та літератури АН СРСР К. Бабицький, старший науковий співробітник Всесоюзного науково-дослідного інституту наукової інформації Л. Богораз-Даніель, екскурсовод Павлівського палацу в Ленінграді В. Файнберг, інженер проектного інституту М. Горбаневська, студентка історико-архівного інституту І. Баєва, науковий співробітник Інституту світової економіки та міжнародних відносин Корхова, експерт Всесоюзного науково-дослідного інституту Русанівська, тимчасово непрацюючі П. Литвинов, В. Делоне, В. Дремлюга – не більш ніж купа відщепенців⁴.

Факти, що надходили з місць, у тому числі з України, переконували в протилежному, свідчили про зростаюче невдоволення "інтернаціональною місією" радянських військ у ЧССР. 28 серпня 1968 р. в м. Ново-Волинську Волинської області було виявлено на стіні колгоспного ринку гасло: "Смерть кремлівським бюрократам. Руки геть від Чехословаччини!". Аналогічні написи було зроблено на приміщенні шахтоуправління шахти № 4 "Нововолинська", ресторану "Шахтар".

12 жовтня 1968 р. в Чернівецькому державному університеті, а також у будинках по вулицях Леніна, Міцкевича, Шевченка, Українській були виявлені листівки такого змісту: "Товариші! Пропаганда в нашій країні обрушує шквал брехні на народ, комуністичну партію, пресу і молодь соціалістичної Чехословаччини. Намагаючись обмовити партійних і державних діячів ЧССР, радянська пропаганда використовує брудні чутки і домисли, у черговий раз демонструючи давнішні прийоми шантажу і погроз. З продажу вилучено газети найкрупніших комуністичних партій світу. Ганьба прислужникам брудної пропагандистської кампанії!

Події в Чехословаччині доказують, що купка тих, хто узурпував владу в нашій країні і партії осіб заради збереження свого пануючого положення продала інтереси миру, соціалізму і пролетарської солідарності. Їхні авантюрні дії знову ввергають світ у жахи «холодної війни», зірвали підписання договору про непоширення ядерної зброї і викликали небувалий до цих пір розкол у комуністичному русі. Геть знеславлену на-

шу країну політику авантюристів!.."⁵.

У вищенаведених випадках виявити розповсюджувачів листівок так і не вдалося, хоч далеко не завжди останні залишалися без покарання. У лютому 1969 р. КДБ при РМ УРСР був затриманий за розповсюдження листівок робітник Вінницького заводу № 45, поляк за національністю Ю. Ольховський. Оскільки матеріалів для кримінальної справи явно не вистачало, то з ним було проведено відповідну "профілактичну роботу"⁶.

Аналогічним чином провадилась "профілактика" з громадянами в інших областях України. З доповідної записки І-го секретаря Луганського обкому КПУ В. Шевченка "Про заходи, вжиті до осіб, що допустили нездорові висловлювання у зв'язку з подіями ЧССР" довідуємося, що Рада робітничої честі АТП-12115 м. Комунарська 27 серпня 1968 р. засудила вчинок водія таксі І. Худобина, який при перевезенні пасажирів засуджував введення військ СРСР до Чехословаччини⁷.

Дещо інакше склалася доля доцента Кіровоградського педагогічного інституту Георгія Дубовова. 28 жовтня 1968 р. викладач з більш ніж двадцятирічним педагогічним стажем, колишній завідувач кафедрами фізики та загально-технічних наук, кандидат фізико-математичних наук був заарештований Управлінням КДБ по Кіровоградській області. Причиною арешту Г. Дубовова слугувало написання листа "Що робити?" на ім'я Президента ЧССР, уряду, ЦК партій, що входили до Національного Фронту, "всіх патріотичних організацій, всіх патріотів Чехословаччини". У листі Г. Дубовов висловлював свою підтримку всім патріотичним силам Чехословаччини, які піднесли прапор боротьби за оновлення своєї батьківщини, наголошував на винятковому міжнародному значенні "празьких форм", закликав активніше боротися з окупаційними військами, що вторглися на чехословацьку землю. Незважаючи на те, що лист Дубовова не дійшов до адресата (був перехоплений спецслужбами на Кіровоградському поштамті), це не завадило порушити проти нього кримінальну справу, звинуватити "в підриві і ослабленні радянської влади" – злочині, передбаченому ст. 62 ч. 1 Кримінального кодексу УРСР.

Суд, який відбувся в Кіровограді в січні 1969 р., засудив інваліда II групи, хворого на туберкульоз суглобів, до 6 років ув'язнення в таборах суворого режиму, з наступним п'ятирічним засланням. Водночас було піднято клопотання перед Вищою атестаційною комісією при Раді міністрів СРСР про позбавлення Г. О. Дубовова вченого ступеня кандидата фізико-математичних наук⁸. П'ять років позбавлення волі з відбуттям покарання у виправно-трудовій колонії суворого режиму коштувало редактору видавничого відділу Черкаського облуправління з друку Михайлу Ліхцову за те, що він у ніч на 25 серпня 1968 р. від імені неіснуючого товариства "Симоненкові друзі" причепив на одній з вулиць обласного центру листівку, в якій закликав населення протестувати проти

окупації Чехословаччини⁹.

Не обминуло суворе покарання і Зоряна Попадюка, який восени 1968 року, будучи учнем 9-го класу Самборської школи разом зі своїм однокласником Геннадієм Погореловим замислювались над причинами придушення інакості в Чехословаччині. Пізніше, у серпні 1972 р. він від імені молодіжної організації "Українського національно-визвольного фронту" розповсюджував у містах Самборі та Коломиї листівки протесту проти окупації Чехословаччини, в яких пов'язував трагічність долі українського, чеського та словацького народів, що стали заручниками імперської політики Москви¹⁰.

Своєрідним джерелом соціального напруження тривалий час залишалися військовослужбовці. Начальник особливого відділу КДБ при РМ УРСР по Київському військовому округу генерал-майор В. Шуренов змушений був визнати, що, незважаючи на всі ідеологічні заходи, значна кількість військовослужбовців з осудом висловлювалась щодо вторгнення до Чехословаччини. Наприклад, оперативний черговий КП 276 зенітного полку 8-ї армії ППО капітан І. Проценко в розмові з військовослужбовцями не побоявся визнати: "Наш народ все терпить, а ось у Чехословаччині правильно роблять, що закликають до ліквідації комуністичної партії". Інший військовослужбовець цієї ж армії капітан В. Петухов констатував: "чехи правильно поступають. Вони проти нав'язування їм нашої політики. Нема чого нам туди сунутися"¹¹.

Небезпечність подібних настроїв відзначив у листі до ЦК КПРС 11 лютого 1969 р. П. Шелест. Як приклад він навів висловлювання офіцера військової частини № 83281 В. Чернікова, що повертався з України до місця служби в ЧССР. У розмові з провідником поїзда він заявив, що "...В СРСР необхідно здійснити другу революцію, як це зробили в Чехословаччині, необхідно не говорити, а діяти. У СРСР людей для цього є значно більше, ніж у Чехословаччині, необхідно лише розпочати..."¹².

Повертаючись до документів спецслужб, можна стверджувати, що військовослужбовець В. Черніков був близький до істини. У середовищі української інтелігенції була добре відома прийнята у квітні 1968 р. ЦК КПЧ "Програма дій", яка передбачала "широке демократичне розуміння політичних та особистих прав громадян, конституційну свободу зборів, конституційну свободу перебування і особливо виїзду наших громадян за кордон". Цікавими і важливими є викладені в "Програмі дій" ідеї плюралізму думок і поглядів щодо ліквідації цензури тощо¹³. Важко сказати, чи знайомились з документами ЦК КПЧ автори підготовленої в УРСР "Програми Української Національної Комуністичної Партії", але вже на перший погляд видно, що вони мають між собою багато спільного¹⁴.

З програмними документами "Празької весни" був, безперечно, знай-

омий Іван Дзюба. При обшуку у нього було вилучено копії "студентських листків", "Статті-маніфесту", "2000 слів" та ін.¹⁵ Під впливом чехословацьких подій тривалий час перебувала і така неординарна особа, як колишній офіцер держбезпеки Віталій Шевченко. Авторство статті "Чехословацька політика очима українців" обійшлося йому за рішенням Львівського обласного суду в 7 років таборів і 4 роки заслання¹⁶.

Уроки і наслідки "Празької весни", віроломство Радянського Союзу ще довго перебували в центрі уваги української інтелігенції. Зі слідчих матеріалів на Леоніда Плюща довідуємося, що в березні 1971 р., перебуваючи в м. Умані в письменниці, багаторічного політ'язня Надії Суровцевої, в присутності Б. Чорномаза, Н. Олицької та інших він прочитав написану ним статтю "Етична установка", в якій засуджувалась політика КПРС щодо Чехословаччини, розкривалась аморальна та антигуманна сутність надання "братньої допомоги чехословацькому народові"¹⁷.

Відомий український дисидент Євген Сверстюк на 10-річчя з нагоди вторгнення радянських військ у ЧСРР відгукнувся відкритим листом "До братів чехів і словаків". У ньому говорилося: "Брати мої, чехи і словаки! 10 років тому Ваша Празька весна дихала мені в обличчя рвучким київським вітром. Привабливістю вільного слова. 21 серпня всіма почуваннями і думками я був з Вами придушений танками. Тоді в Україні, у світлому крузі обдарованих любов'ю і молодістю я несподівано відчув себе в тюрмі. Сьогодні ми вже всі під конвоем і тепер в українському концтаборі я пригадую, як тоді немов завмерло зерно, яке ми з Вами плекали в душі. Проте розумію: воно пустило під снігом паростки. Їх непереможна сила стала початком їхнього вирішального кінця. Це був розпад ідей, які вже не були спроможними оновити себе. Сьогодні по 10 роках вже без смутку, вже серед політ'язнів, знову надіюсь і оживаю. Нас з Вами виснажили холод і темрява. Але з нашого соку і крові знову виросте зерно нашої свободи. І вже над усім світом оживає і лунає Празька весна і відлуння нашої свободи заглушить гуркіт їхніх танків"¹⁸.

Своє відкрите невдоволення зовнішньою політикою СРСР демонстрували й громадяни ЧСРР, які на серпень 1968 року перебували в Українській РСР. Так, група чехословацьких спеціалістів, що працювали в локомотивному депо станції Київ-пасажирський та на будівництві Калуської ТЕЦ, отримавши інформацію про початок військової агресії, відмовились приступити до роботи¹⁹. Переполох серед місцевої влади та правоохоронних органів курортного селища Приморського Кілійського району Одеської області викликала демонстрація 18 чехословацьких студентів, які в знак протесту проти вторгнення в Чехословаччину пройшли вулицями здравниці з гаслами "Смерть радянським окупантам!"²⁰. Своє невдоволення поведінкою Генерального консула ЧСРР у м. Києві Й. Горака висловлював перший секретар ЦК КПУ П. Шелест, який в

інформації ЦК КПРС від 25 вересня 1968 р. стверджував, що керівник дипломатичного представництва Чехословаччини на зустрічах з українською громадськістю прямо звинувачував СРСР в агресії щодо суверенної держави²¹.

Реформи в ЧСРР поставили на порядок денний ще одне важливе питання. Йшлося, передусім, про загальну демократизацію церковного життя, усунення існуючих деформацій у законодавстві, про послаблення державного контролю над церквою і віруючими. У контексті цього в Українській РСР відкрито розпочалася реабілітація греко-католицької церкви, що справило неабиякий вплив на прихильників згаданої конфесії.

У доповідній записці до ЦК КПРС від 11 вересня 1968 року "Про настрій духовенства у зв'язку з чехословацькими подіями" голова Ради в справах релігії при Раді міністрів СРСР Куроєдов зазначав, що потепління відносин між державою і церквою в Чехословаччині знайшли схвальні відгуки в середовищі українських уніатів. "Так, священник Залізник зі Львівщини, – повідомляв головний куратор церкви, – у бесідах з віруючими наголошував: "...Правильно роблять уніати в Чехословаччині. Вони настирливо добиваються своєї церкви і вони цього домоглися. Ми теж повинні вимагати від влади задоволення наших законних прав". З погляду на подібні факти Куроєдов рекомендував активізувати найрізноманітніші "форми роботи на недопущення "чеського варіанту" розвитку подій у сфері церковного життя"²².

Таким чином, антитоталітарне повстання 1956 року, "Празька весна" 1968 року, пов'язані з ними всі подальші процеси відіграли важливу роль у розвитку демократичних тенденцій у колишніх радянських республіках. Привернули увагу широкої громадськості до серйозних деформацій у внутрішній і зовнішній політиці СРСР та його найближчих союзників, показали шляхи лібералізації тоталітарного суспільства, висунули і сформуливали коло осіб, здатних активно протистояти правлячому режиму.

Не випадково ряд дослідників, і серед них Андрій Амальрик, розглядають вищезначені події як визначальні у формуванні радянського дисидентства. "Можна говорити, – писав він, – і про два покоління опозиції – світоглядних, а не вікових – покоління 56-го року і покоління 1966-го року". Покоління 56-го року "сформувалось під впливом дедалінізації, хвилювань в Польщі, але головним чином – під впливом угорського повстання 1956 року...", "покоління 66-го року сформувалось під впливом суду над Синявським та Данієлем у 1966 році, чехословацьких реформ 1967-1968 років і врешті-решт у серпні 1968 року"²³.

Отже, наведені факти свідчать, що, незважаючи на офіційні заяви владних інституцій про одностайну підтримку зовнішньої політики СРСР, події в Чехословаччині отримували досить негативну оцінку серед різних прошарків населення України, сприяли консолідації опо-

зиційного руху в республіці.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Державний архів Київської області. – Ф. П. 5, оп.7, спр. 822. – Арк. 9-10.
- ² Дмитрук В. Україна не мовчала. – К., 2004. – С. 109-110.
- ³ Марченко А. Відкритий лист до комуністичних газет // Сучасність. – 1968. – № 11. – С. 118.
- ⁴ Російський державний архів новітньої історії. – Ф. 89, оп. 25, спр. 32. – Арк. 1-7.
- ⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1, оп. 25, спр. 64. – Арк. 56-57.
- ⁶ Там само. – Арк. 64-65.
- ⁷ Там само. – Спр. 32. – Арк.199-200.
- ⁸ ДА СБУ, Кіровоград. – Спр. 12754-П. – Т. 1. – Арк. 252, 266, 330-334.
- ⁹ ДА СБУ, Черкаси. – Спр. 12239-ФПД. – Т. 3. – Арк. 11-19.
- ¹⁰ ДА СБУ, Львів. – Спр. 2258. – Т.1. – Арк. 114-115; Т. 2. – Арк. 242.
- ¹¹ ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 25, спр. 31. – Арк. 141-142.
- ¹² Там само. – Спр. 168. – Арк. 65.
- ¹³ Прокоп М. Лекція чехословацької революції // Сучасність. – 1968. – № 11. – С. 63-64.
- ¹⁴ ДА СБУ. – Спр. 69260-ФП. – Т.5. – Арк. 168; Т.9. – Арк. 141.
- ¹⁵ Там само. – Т. 15. – Арк. 40.
- ¹⁶ Вести из СССР. Права человека. – Мюнхен, 1989. – Т. 1. – С. 418.
- ¹⁷ ДА СБУ. – Спр. 69260-ФП. – Т. 7. – Арк. 288.
- ¹⁸ Визвольний шлях. – 1978. – №7-8. – С. 1253.
- ¹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 25, спр. 32. – Арк. 4-5; Спр.38. – Арк. 24.
- ²⁰ Там само. – Спр. 32. – Арк. 5.
- ²¹ Там само. – Спр. 27. – Арк. 12-13.
- ²² РДАНІ. – Ф.5, оп. 60, спр. 24. – Арк. 154-156.
- ²³ Амальрик А. Записки диссидента. – М., 1991. – С.40.

Надійшла до редакції 04.10.2004